

Dušan TŘEŠTÍK

Faktopisci a dějepisci

N avzdory titulu tu nepůjde o „teorii“ nebo dokonce – ó hrůzo – o filosofii dějin. To, o čem budeme uvažovat, nebude ani filosofie ani teorie ani metoda či metody. Bude to myšlení praktiků o předmětu a povaze jejich zkoumání, o jeho vědomých i nevědomých předpokladech a v neposlední řadě o prostředí, v němž se toto myšlení v posledních několika stolecích pohybovalo. Hlavně to ale bude o předsudcích, o domnělých samozřejmostech – o tom, „co přece každý ví“. Neví, neví nic. Každý, kdo si myslí, že cokoliv ve vědě je samozřejmé, neví nic, hlavně to, že to neví – což je asi vůbec nejhorší.

Začít musíme abecedou. Pod písmenem A s vykřičníkem stojí v historikově slabikáři poučka: *dějiny nejsou totožné s minulostí*. To je samozřejmě triviální tvrzení, populární představa je ale právě opačná. Podle běžných představ veřejnosti (ale dosud i některých profesorů) existují kdesi nějaké hotové a jediné pravdivé dějiny, které historikové odkrývají, kriticky opráší a zveřejňují – pokud možno nudně, věda přece není žádná zábava, je to vážná, poněkud trudnomyslná věc. Prostě se posbírají všechna relevantní a ověřená fakta, seřadí se a publikují: vše o městských branách v Jihlavě, o pohraničních opevněních Československa v roce 1938 nebo o Šaldově Zápisníku. To jsou přece dějiny, vše o daném kousku minulosti, je to tedy jasně a nepochybně minulost sama, i když pochopitelně jen její část. Předpokládá se, že v těch v minulosti uložených dějinách existuje někde kartotéční přihrádka s nápisem „městské brány v Jihlavě“ plná příslušných fakt, která se opíše do článku nebo do knihy. Traduje se vyprávění o jednom českém profesorovi, který sedával v archivu, na levé straně stolu měl archivní krabice a uprostřed psací stroj, na němž pilně vypisoval archiválie, takže se po jeho pravici vytrvale vršila hromádka hotových listů jeho nové knihy.

Ozřejmíme si tento způsob psaní dějin na vyhraněném příkladu. V roce 1969 otiskl Zdeněk Fiala článek ke stoletému jubileu narození Václava Novotného, kde hodnotil jeho České dějiny takto: *České dějiny jsou největší historiografický výkon první poloviny dvacátého století u nás, dílo, které každou událost*

a každý fakt starších českých dějin zaznamenává, zabývá se spolehlivostí jeho doložení v pramenech, informuje přesně a spolehlivě o tom, co o něm již napsali jiní a konečně se samo pokouší o jeho kritické a všestranné zhodnocení. Podtrženo a sečteno: dějiny máme podle tohoto návodu psát jako podrobný a pokud možno úplný inventář, historik má být spolehlivý a přesný účetní s klotovými rukávy a brkem za uchem. Účetní nemá mluvit do obchodní politiky firmy, má jenom přesně vyplňovat předem dané kolonky, ukládat oprášená a ověřená fakta do příslušných šuplíčků.

Co jsou to ale ta jeho fakta? Je to všechno, co se kdy v minulosti stalo? Samozřejmě ne, to, že teď nechám upadnout tužku, se v příští vteřině stane událostí minulou, ale jistě ne událostí historickou. Nebude to historický fakt. To, že teď, v této minutě někoho před Národním divadlem porazila tramvaj, se ani nedostane do novin, ledaže by ten poraněný byl oblíbený herec, třeba Miroslav Donutil. Z toho by pak ovšem byla událost, o které by se asi psalo. Byla by to ale historická událost? To už není tak jednoznačné. Bylo by to v novinách a ty budou pro příštího historika pramenem. Jestliže by měl opravdu plnit svou povinnost, sebrat vše, co najde ve svých pramenech, tak jak si to přál Fiala, měl by tuto událost alespoň zmínit někde v poznámce. To je ovšem očividný nesmysl, tak podrobné České dějiny jedenadvacátého století by v regále zabraly nejméně dva kilometry. Bylo by to dílo s velkým D, které by ale nikdo se zdravým rozumem nemohl číst. Pokud by si ho po takovém čtenářském výkonu nějakou náhodou zachoval, dozvěděl by se z takových dějin sice vše beze zbytku, ale beze smyslu – tedy vůbec nic.

Je ovšem možné namítnout, že přece by tam všechna fakta byla a že čtenář by si z nich mohl své dějiny snadno sestavit: „do it yourself“ dějiny. Když ale dostanete skříň jako hromadu prkének a šroubů, je k ní přiložen podrobný návod, jak to dát dohromady (a stejně se vám to nepodaří). I tak by to v každém případě nebyl soubor neopracovaných fakt, prkénka by byla vždy prkénky, která se hodí pouze k sestavení skříně. Skříň by vždy byla skříň, a ne hromadou prkének. Je tedy zřejmé, že historickými fakty nejsou ani všechny události,

Václav Novotný (1912)

kteří se v minulosti staly, ani všechny ty, které najdeme už přefiltrované a přesáté ve svých pramenech, nýbrž jen to, co slouží jako část nějakého smysluplného celku (skříně). Fakta si vyrábíme jako ta prkna, protože předem víme, jak má vypadat skříň. Dají se sice použít k vyrobení i něčeho jiného než zamýšleného, třeba police, ta ale bude podle toho vypadat. Pokud nám hned nepadne na hlavu, bude přinejmenším ošklivá a nepřesvědčivá. Představa, že naše prameny jsou vlastně takovým velkým skladištěm univerzálně, pro všechny možné skříně použitelných prken, je samozřejmě naivní. Bez návodu k sestavení jsou k ničemu, nejsou to fakta. A představa, že někde tam, v těch pramenech, jsou dokonce i ty návody, je prostě hloupost.

Museli by je totiž sestavovat současníci, jenomže o tom, co bude historickým faktem, a co ne, současníci přece očividně rozhodovat nemohou. Kronikáři zapisovali do svých kronik narození dvouhlavého telete. Klasifikovali takové události jako historický fakt, protože je, stejně jako třeba objevení se komety, považovali za znamení, které něco prozrazuje o neproniknutelných zámyslech Boží prozřetelnosti. Osvíceného Václava Novotného něco takového samozřejmě nemohlo vůbec napadnout, pro něho to byla pověra, ne fakt. Jeho filtrem by takový „kdysi fakt“ neprošel. A hle: ideální historik si fakta vybírá, nefalšuje náhodou dějiny? Jistě, nepřehánějme. Nedělá to přece se zlým úmyslem, řídí se jen tím, co považuje za zdravý rozum, tím, co se „přece všeobecně ví“. Středověk byl pověřivý, my lidé osvíceného devatenáctého století ale o tom víme své. To je nevinný příklad, ukazuje ale, že historik si musí svá fakta vybírat a vlastně vyrábět na míru vždy, už jen proto, že by se v nich jinak

utopil a nic pořádného by z nich nesložil. Pak ale už jen se zdravým rozumem (ať už se jím myslí cokoliv) nevystačí. Z toho plyne dosti jasně, že výsledek, tedy „dějiny“, není totožný ani s minulostí, ani s pozůstatky po ní, s prameny. Vždy je to přinejmenším výběr, jen část minulosti.

Také ideální historik – účetní se, stejně jako každý ideál, ve své čisté podobě nikde nevyskytuje. Každý si svá fakta nejenom vybírá podle nějakých – ve zdrcující většině nevědomých – kritérií a každý je hlavně uvádí alespoň do nějakých souvislostí, žádný se nespokojí jen s pouhým inventářem. Zdeňku Fialovi a všem faktopiscům (faktografům) šlo vždy jen o to, aby se při výběru neřídili nějakou ideologií, nebo dokonce krátkodobým politickým užitkem, aby tak jejich objektivita zůstala téměř panen-sky čistá. V praxi to znamenalo, že nejlepší bude, omezí-li se historikové na referování fakt (ať se jimi myslí cokoliv) a vůbec nejlepší proto bude, nebudou-li o svém předmětu vůbec přemýšlet a budou se řídit tím, co považují za samozřejmé. Jak říká Fiala o Novotném: byl to *člověk čistý a prostý, který psal s úzkostlivou objektivností, chtěl se vyhnout všem konstrukcím, které nejsou v pramenech doloženy.*

Řekli jsme si ale, že už sám výběr fakt je konstrukcí a tím spíše je jí jejich seřazení do souvislostí. V Novotného případě je to zřejmé: náplní dějin podle něho byly dějiny politické (chápané navíc, tak jak se v 19. století po Leopoldu von Rankem mělo zato, jako totožné s dějinami vztahů mezi mocnostmi) a navíc pouze dějiny institucí – to čím se zabývala německá právní historie a pak německé Verfassungsgeschichte (dějiny ústavnosti). Nic více, žádná kultura, žádné hospodářství. Za tím stojí zřetelný názor na to, co je podstatné v současné společnosti starého dobrého mocnářství. Ta se tu (v takto zkreslené podobě) jednoduše promítá i se svými kaiserrocky a okresními hejtmany do raného středověku. Obě společnosti nejsou samozřejmě totožné, historikova současnost je ale vysvětlující analogií umožňující nějak minulost pořádat a strukturovat – udělat z ní dějiny. Podstatné přitom je, že autor o této operaci neví, nemá pocit, že by se dopouštěl hříchu proti příkázáním, jež vyznává. Politicky jsou Novotného České dějiny také nad slunce jasnou výpovědí, dokazují na každé stránce vehementně, že prospěch Čech spočíval vždy a důsledně jen ve spolupráci s říší. Co jiného si měl myslet loajální poddaný moc-

nářství, které se považovalo za nástupce středověké říše? Měl snad rebelovat, být jen v myšlenkách? To by ho samozřejmě ani nenapadlo. Nic z toho, na čem byla založena jeho objektivita, nedělal Novotný a vůbec většina tehdejších „ideálních“ historiků úmyslně, pouze o tom nepřemýšlel, chápal to vše jako samozřejmosti. Musel mít nutně pocit, že se dopouští politické tendenčnosti? Jistě ne, tendenční být ani nemohl, to přece předpokládá úmysl, a ten

LAICHTERŮV VÝBOR NEJLEPŠÍCH SPISŮ POUČNÝCH

DÍL I., SVAZEK 4.

SEŠIT 28

VÁCLAV NOVOTNÝ - J. V. SIMÁK

Č E S K É D Ě J I N Y

DÍL I., SVAZEK 4.

Monumentální České dějiny, jejichž první čtyři svazky napsal Václav Novotný

zase předpokládá, že se o věcech myslí, a jako samozřejmé se tedy brát nemohou. Profil ideálního historika si proto musíme doplnit: je to historik nejenom jako účetní, ale i jako úzkostlivě objektivní, nepřemýšlejší, o sobě a svých samozřejmostech nepochybující prostáček.

Jen tento „vědeckostí“ posvěcený prostičký sebeklam mohl vést k přesvědčení, že to, co je obsaženo v Českých dějinách, je obsaženo také v minulosti a že ty čtyři objemné svazky jsou konec konců totožné s minulostí Čech mezi 5. a 13. stoletím. Věřilo se, že jsou takto někde v minulosti uloženy a že Novotný je tam jenom přesně, úplně a objektivně „nalezl“. Nic nekonstruoval, výběr fakt a jejich seřazení do souvislostí na něm bylo nezávislé, tak byly vybrány a uspořádány už v minulosti – v „dějinách“. Zní to absurdně, taková ale byla uhlířská víra velké většiny českých historiků ještě donedávna a „veřejnost“ této podivné mytologii věří dodnes.

Ve skutečnosti tomu tak samozřejmě není, obecně platí to, co klasicky definoval

již Jacob Burckhardt: dějinami se stává jen taková minulost, která zřetelně souvisí s přítomností a budoucností. V tom je obsažena celá bída historie i její sláva. Nemáme jiná kritéria pro výběr fakt a jejich pořádkání než ta, která se nám dnes, *hic et nunc*, jeví jako závažná. Těžší hřích proti objektivitě si už nelze představit: současnost se všemi jejími zmatky a iluzemi jako recept na zvládnutí minulosti. Je tu ale přece jen jeden podstatný rozdíl oproti „vědecky objektivním“ historikům. My totiž na rozdíl od nich víme, že se dopouštíme hříchu, víme ale také, že je dědičný a nevyhnutelný, že je dán naší lidskou podstatou. Jsme proto schopni sami sebe kontrolovat a kritizovat, případně se i ze svých hříchů zpovídat (i když výjimečně, většinou s chutí poukazujeme na cizí). Václav Novotný by musel bydlet na Marsu, a ne v provinčním městě zatláhlého mocnářství, aby mohl být skutečně ideálně objektivní.

České dějiny sepsané Martanem by v konečném důsledku nemohly být ani lidské ani pozemské. Jenomže k čemu by nám byly dějiny napsané z hlediska obyvatele Marsu? Jakým jazykem a jakým pojmoslovím by promlouvaly? Co by nám řekly? V tom je sláva historie: je v tom, že dokáže konstruovat dějiny nejen jako objektivní, a tedy nic neříkající zprávu o minulosti, ale i jako něco nadaného smyslem, něco co k nám mluví. Bída je naopak v tom, že má-li se historik vyvarovat zkreslování minulosti, musí se především vyznat v současnosti, aby k ní mohl zaujmout kritický postoj. Kdyby byl Novotný tušil, že jeho mocnářství se už za několik let zhroutí, jistě by psal o tzv. *poměru Čech a říše* jinak (i když by si to asi neuvědomoval). Kdyby žil po 11. září 2001, bylo by mu asi jasné, že náplní dějin už nikdy nebudou mocenské hry velmocí, ale něco jiného, nečekaného a ani netušeného, třeba *střety civilizací* (ale i tento specificky americký konjunkturální nesmysl by byl iluzí).

Edward H. Carr říkal, že historikové sebespokojeného 19. století v zásadě odmítali myslet o svém předmětu, o dějinách ne snad proto, že by si mysleli, že dějiny nemají smysl, a je proto nesmyslné o nich uvažovat, ale proto, že smysl dějin je přece samozřejmý, každému jasný, že je to pokojný pokrok ke stále dokonalejší dokonalosti. Byl to prostě věk nevinnosti. Historikové se procházeli v rájské zahradě, nezatiženi teoretickým balastem, nazí a neposkvrnění před božstvem dějin. Teprve v nedávné době jsme poznali Hřích a vy-

hnání z ráje. Ti historikové, kteří dnes předstírají, že se obejdou bez teoretického myšlení, se jen marně a vědomě pokoušejí jako členové nějaké nudistické komunity obnovit rajskou zahradu ve své předměstské zahrádce. Carr to napsal v roce 1961 v Cambridge, mohl to ale stejně tak dobře napsat v roce 2000 kdesi v zemích Koruny české. Jeho rajské zahrádky prostinké nevinnosti zabydlené spokojenými nudisty tu utěšeně vzkvétají už po téměř dvě století.

Okusme tedy znovu jablko, které nás vyhnalo z ráje, řekněme nahlas: dějiny nejsou totožné s minulostí, jsou vždy konstrukcí minulosti vztaženou k historikově současnosti. Jinak tomu být nemůže, toto zjištění je konečné, je to náš úděl, archandělův meč nad naší hlavou. Historik za dějiny jakožto svůj výtvar přebírá plnou zodpovědnost. Je proto nejenom hloupé schovávat se za prý objektivně existující fakta, je to především nemorální a svým způsobem podlé, protože to využívá bludu prostého lidu, jeho prostoduchého přesvědčení, že to, co mu historikové předkládají, je konec konců totožné s minulostí, a tedy jaksi automaticky pravdivé. Jediné, o co může historik své konstrukce opřít, je jejich vědeckost. Definiční tu říká, že věda podává taková srozumitelná, uspořádaná, vnitřně souvislá, pokud možno jasná vysvětlení věcí, která jsou kontrolovatelná, a tedy v tomto smyslu ověřitelnosti pravdivá.

Musíme si ale uvědomit, že třebaže je historie jako způsob psaní o minulosti v naší evropské civilizaci stará nejméně 2500 let, vědou se stala teprve poměrně nedávno. Vědecká historiografie – přinejmenším v ohledu teoretického zakotvení – je teprve dílem osvícenství. To „vynalezlo“ pokrok, a muselo tedy dát věcem jejich historický rozměr. Proto se začala historie poprvé vyučovat na univerzitách, stala se profesí. To, co osvícenci provozovali, mělo mít, stejně jako pokrok, univerzálně lidský rozměr. Říkali tomu tedy univerzální nebo světové dějiny. Zpočátku si představovali, zcela v karteziánském duchu (*esprit de systeme*), že existuje jakýsi neměnný pasivní korpus dějin, systém, který je třeba aktivně, pomocí logického myšlení zkoumat a vyvozovat z něho poučení, pak se ale v 18. století prosadil racionálnější *esprit systematique*, tj. empirické zkoumání dějin. Filozofové, zejména Hume a Kant, totiž mezitím definitivně dokázali, že skutečnost není našemu rozumu tak bezprostředně dostupná, jak si to představoval Descartes. Ukázali, že naše výpovědi o ní, zejména ty vědecké, jsou vždy kon-

strukcí, i když ne konstrukcí abstraktní. Jejich pravdivost ne spočívá v jednoduché korespondenci mezi skutečností a tím, co o ní říkáme, nýbrž ve způsobu, jak své výpovědi konstruujeme a činíme je tak ověřitelnými. Jinak řečeno a vztaženo na nás historiky: historik neříká pravdy o minulosti, jeho výpovědi jsou pouze správné, ne „pravdivé“, shodují se s prameny, a ne s minulostí, která zůstává (v nějakém ab-

solutním smyslu) nepoznatelná. To vyplývalo již z Kantovy zdrcující kritiky *čistého rozumu* osvícenců, i když domyšleno bylo teprve nedávno. Také o tom, že přírodní i sociální skutečnosti mají charakter v podstatě mechanického systému modelovaného podle Newtonovy nebeské mechaniky, se donedávna nepochybovalo, pouze o jeho jednoduché poznatelnosti.

V tomto myšlenkovém prostředí se pak formovala profesionální historická věda v první polovině 19. století nejprve v seminářích německých univerzit a pak, po roce 1870, i ve Francii a jinde (ne všude, například nikdy ne v Rusku). Znamenalo to obrovský pokrok zejména v prohloubení a zvědečtění základní metody, metody kritiky pramenů, nebývale se rozvinulo kritické vydávání pramenů. Historii si přisvojily národní státy a učinily z ní nástroj unifikace a disciplinování svých občanů. Na historii vyučované jednotně na všech školách a všemožně státem propagované stála zrovna tak Bismarckova německá říše, jako francouzská třetí republika. Už „předvědecké“ dějepisceví epochy měšťanských revolucí bylo plně ve službě zápasu se silami *ancien régime* a budování nových národních identit, nástrojem organizovaného vymývání mozků se ale stal

Joan Miró ženy a kroužící pták, 1941, Sbíрка Elisa Bretonová, Paříž

dějepis teprve v nově konstituovaných národních státech. Musel proto mít pravdu i „z moci úřední“, musel být bezpodmínečně objektivně pravdivý, a tedy vědecký. Tím se stával nekritizovatelným předmětem víry. Věda tu nastoupila na místo staré víry. Situace byla absurdní: největší vědci dokonale zvládající rafinovanou kritiku pramenů a pracující s jejich stále rostoucím počtem odkrývali v minulosti prý dokonale objektivní dějiny svých národů, ke kterým prý nic nepřidávali ani neubírali a přesto – jednotlivé produkty, každé takto v minulosti vědecky nalezené, jediné pravdivé národní dějiny byly v nesmířitelných rozporech mezi sebou, zejména ovšem mezi sousedy, ačkoliv byly založeny na stejných pramenech. Nezbyvalo tak nic jiného než obviňovat se navzájem z nevědeckosti, kryt se štíty objektivity a mávat meči kritičnosti, trvat navzdory těmto očividným skutečnostem na bojovním ideálu vědecké objektivity, jako odkazujícímu k předmětu, k „dějinám“, a ne k metodám. Ty byly přece všem společné, a přesto dávaly diametrálně rozdílné výsledky. Protože se zároveň všichni – popírajíce vehementně nos mezi očima – zaklínali často zcela upřímně a nevinně (o té rajské nevinnosti jsme si něco řekli) tím, že jako vědci

nepodléhají tendencím současnosti, muselo se nutně argumentovat tvrzením, že v minulosti přece jenom existují nějaké na vědci nezávislé, hotové a jediné pravdivé dějiny – samozřejmě ty „naše“.

Tak vznikal a upevňoval se myšlenkový komplex, nebo, přesněji řečeno, soubor myšlenkových návyků, který často nazýváme pozitivismem. Skutečnému pozitivismu to ale křivdí, správnější by asi bylo mluvit o této pseudofilozofii jako o vulgárním scientismu. To je to, čím jsme začali, naivní víra učených prostáček v totožnost skutečnosti a našich výpovědí o ní, minulosti a dějin, ještě naivnější víra v objektivitu spočívající v nemyšlení raději o ničem, aby se neupadlo v podezření z tendenčnosti a v nevinném, ve skutečnosti ale cynickém vytěsnění morálky a hodnot z vědy. Svět byl pro devatenácté století a větší část dvacátého století prostě takový: jasný, pěkně mechanicky zkonstruovaný a spějící nezadržitelně a nutně ke stále světlejším zítřkům. Podvod a šalba tohoto konceptu spočívaly v tom, že odkazoval důsledně na budoucnost, na světlé zítřky a problematickou současnost prohlašoval za pouhý, sice nedokonalý, ale nutný vývojový předstupeň budoucí bezchybnosti. Činil tak nejenom současnost sotva zpochybnitelnou, nýbrž se potvrdzoval sebou samým, slib slibem, dějiny dějinami, eschatologie eschatologií.

Toto falešné vědomí pěšáků vědy, tato primitivní ideologie zakrámovaných laboratoří a omšelých seminárních pracoven a od světa odtržených, nepraktických, deštníky notoricky ztrácejících profesorů, byla ale nakonec, na konci věku ideologií, vyvrácena vědou samotnou. Cesta k tomu byla ovšem spletitá a nelehká. Matematicko-mechanistický (přírodo)vědecký světový názor se zformoval již v 17. století díky Keplerovi, Galileovi a Newtonovi. Newtonovy zákony nebeské mechaniky, které byly aplikovatelné jak na vesmír, tak na Zemi, sjednotily tyto dvě oblasti jako nikdy předtím. Jejich matematická kalkulovatelnost umožnila předvídaní. Když Edmund Hailey vypočítal dráhu komety, která dnes nese jeho jméno, a předpověděl její objevení se roku 1758, byla opravdu přesně toho roku, šest let po smrti svého objevitele, každému viditelná na noční obloze. Lepší potvrzení si nová věda snad ani přát nemohla. Kosmos poslušný zákonů matematiky se stal předpověditelným, a tedy ovladatelným. Když pak roku 1859 publikoval Charles Darwin svůj traktát o původu druhů, dostala příroda i jakýsi historický

rozměr, a především se spojil do jednoho celku svět lidí a zvířat: *všichni pocházíme z opice*. Kontroverze, která se okolo tohoto domněle bezbožného tvrzení (ve skutečnosti ovšem okolo jeho ideologicky zkreslené popularizace) točila ve druhé polovině 19. století, skončila jasným vítězstvím vědy, jejím definitivním vymaněním se zpod nadvlády tradičního světového názoru staré předrevoluční Evropy. Takto zformovaný mechanisticko-evolucionistický světový názor ovládl větší část evropských vzdělanců a stal se ve své populární podobě vulgárního scientismu dokonce něčím jako ideologií zasahující nejširší vrstvy evropských společností.

Zasaženy byly především společenské vědy. Profesori vyučující historii nebo třeba literaturu s hrůzou zjišťovali, že vlastně vůbec nejsou vědečtí, protože nemohou za svými jevy najít žádné zákony pohybu nebo je dokonce spočítat, neřku-li něco předpovídat. To znamenalo, že jejich tvrzení nejsou ověřitelná experimentem, a nemohou proto být v žádném případě vědecká. Poněkud lépe na tom byla „evoluce“, ta se dala hledat skorem všude. Už skotští osvícenci, Hume a další, nacházeli v historii evoluční stadia, a není proto divu, že po Darwinovi se v 19. století evolucionismus stal posedlostí společenských věd. Ovládl i myšlení nejširších vrstev, stal se součástí jejich zdravorozumového světového názoru. „Vývoj“ totiž dokonale souzněl s všeovládající eschatologií pokroku a byl také v neposlední řadě dobrým argumentem pro ospravedlnění nadvlády „pokročilého“ bílého muže nad ostatním „zaostalým“ světem „primitivů“ nebo (jako v Asii) světem „nemocným“. Především byl ale potvrzován překotným rozvojem techniky a hospodářským růstem, který se zdál být nepřetržitý, trvalý a evidentně směřující ke stále většímu obecnému blahu – ne jenom blahobytu.

Historik vědy nepochybně jednou vylíčí upřímné snažení společenských věd o své zpřirodovědění jako tragikomedii, avšak jako něco spíše tragického než jen směšného. Bylo totiž nepochybně tragické, když se svobodomyšlný a humanistický Lubor Niederle (kolega Václava Novotného na univerzitě a osobní přítel T. G. Masaryka) pokoušel nějak vědecky zakotvit své monumentální dílo o Slovanských starožitnostech a sáhl proto k přírodovědeckému vymezování národa tak, jak je podávala tehdejší antropologie: *Kdo se však ptá po původu Slovanstva ... tomu stačí přihlídnouti k znakům základním. V nich leží původ národa, jimi*

národ povstal. A těmito znaky prvotními mohou býti, pokud víme, zatím jen znaky tělesné a znaky jazykové. Niederle by se jistě zhrozil, kdyby věděl, že jednou bude podle těchto rasových tělesných znaků klasifikovat národy a vůbec lidi pan doktor Mengele na osvětimské rampě, což mimochodem bylo zatím jediné praktické využití této vznešeně objektivní, protože přírodní vědy, v Niederleho době přece pouze nevinně měřící lebky školního žactva.

Okolo roku 1912, kdy vyšel první díl Novotného Českých dějin, vypadala situace ve vědě asi takto: nějaká jednotná věda o přírodě jako takové, podávající univerzální vysvětlení o povaze jevů přírody, oproti populárnímu zdání neexistovala a neexistuje samozřejmě ani dnes. To, co označujeme jako přírodovědu, je heterogenní soubor věd o jednotlivých výsecích přírodního světa. Jejich relativní jednota není dána předmětem zkoumání, přírodou jako takovou, ale výhradně metodami. Ty jsou v experimentální oblasti kompatibilní, dospívají ale často k velmi různým obrazům zkoumané skutečnosti. Některé ovšem slouží jako jakýsi model, jímž se ostatní poměřují a připodobňují se mu. Kolem roku 1912 byl stále ještě nezpochybněně takovým modelem mechanický, prvním hybatelem předepsaně čtverylku tančící svět Newtonova universa. Fyzika a astronomie byly exaktní, kumulativní a předpověditelné, biologie a chemie však za nimi pokulhávaly, k nějaké předpověditelnosti měly daleko. Fyziologická chemie, to čemu se dnes říká biochemie, byla džunglí nejistot, o molekulách živých organismů se nevědělo skorem nic. Mnozí ale spatřovali naději v propojení biologie a chemie. Nakonec to vedlo v roce 1953 k dešifrování struktury DNA F. H. Crickem a M. H. F. Watsonem. To rychle vedlo k biochemickému chápání jednoty všech forem života, v němž každá varianta vzniká ze své vlastní modifikace podvojně DNA šroubovnice. Perspektiv, které to otevírá, názorně zpřítomněných klonovanou Dolly, si teprve začínáme být vědomi.

Poněkud jinou cestou šla evoluční biologie, která dospěla k radikální revizi Darwinovy představy o evoluci, především v tom, že zpochybnila spojitost a stupňovitost evolučních procesů. Vývoj podle jejích představ nemusí být mechanický, slepě „nutný“, asi v něm hrály zásadní roli náhody provokující rychlé změny ve světě rostlin a živočichů dělících se o povrch planety. Takovou populární náhodou je už příslovecně vyhytnutí dinosaurů v důsledku ně-

jaké, možná kosmické katastrofy. Příčiny neznáme, je ale pravděpodobné, že evoluce byla takovými náhodami *zvnějšku systému* poháněna mnohem spíše než Darwinovým *přírozeným výběrem*, tedy slepou, v mechanismu obsaženou nutností. To je ovšem pro tradiční, populární, nejenom přírodovědecký, ale i společenskovědecký evolucionismus smrtelné.

Ve spojení s tím, co jsme se dozvěděli o struktuře genů naší DNA, se také ukazuje, že musíme i sami sebe jakožto „lepší zvířata“ chápat ne jako produkty darwinovského boje o přežití druhů, ale genů, kterým sloužíme jako nosiče, jsme „genonosiči“ (analogicky k „bacilonosiči“). Nosiči genetické informace nejsme ale jako druh, nejsou jim ani naše geny, nýbrž software, který programuje a řídí jak genetický kód, tak strategie přežití evolučně efektivního lidského chování. To, co reálně existuje, co představuje objekt evoluce, je tento software, ne člověk samotný. Smysl spočívá v tom, vytvářet v procesu předávání genů mezi generacemi stále nové kopie programů, které se ale v tomto dialogu s prostředím samy aktivně stále jemněji doladují, a tedy „vyvíjejí“.

Od jasných určitostí se dospělo ve většině přírodních věd k nejasným neurčitostem, od řádu k náhodě a chaosu, od uzavřeného systému k otevřenému pohybu. Z mechanistického vědeckého světového názoru osvícenců a pozitivistů tak už nezbyvalo téměř nic. Poslední a zásadní ranou pro něj byla radikální proměna klasické fyziky a astronomie, tedy newtonovského univerza. Začalo to asi zrozením kvantové mechaniky ve dvacátých letech a pokračovalo kosmogonií Velkého třesku v padesátých letech. Debata o něm ukázaly především, že náš i ostatní vesmíry jsou nestabilní, že se neustále proměňují tak, že období relativní rovnováhy jsou střídána dobami Velkých třesků, kdy nejenom to, co považujeme za hmotu, ale i samotný čas i prostor ztrácí vlastně smysl. Hvězdy, které se zdály Newtonovi svítit klidně a věčně, jsou bouřlivé, nestabilní obrovské jaderné reaktory, které jsou vlastně výjimkou mezi umírajícími černými dírami, kvasary a neutronovými trpaslíky. To, co popisuje Newtonova nebeská mechanika, všechny ty mechanické zákony přírody, se týkají jen dočasného, ve vesmírném měřítku krátce trvajícího stavu, nejsou v žádném případě věčné a univerzální, jsou naopak spíše výjimkou z nestability a proměnnosti, která není samozřejmě nijak předpověditelná.

To je to, k čemu dochází i biologie, je to

chaotický a proměnný svět, který sice nepředpovíme, a tedy také neovládáme, rozumíme mu však paradoxně právě proto čím dále tím lépe – i když nepřesně. Je to stejný svět jako ten naší lidské společnosti, stejně proměnlivý, chaotický a neuchopitelný. Rozdíl mezi ním a světem přírodních věd, dosud chápaný jako rozdíl mezi chaosem a řádem, se tedy stírá, zjišťujeme, že oba jsou vlastně stejné, řekněme (nepřesně!) „chaotické“ povahy. Ne však úplně, ne jednoduše. Skutečnost je jak chaotická, tak podmíněná, svázaná příčinnými vazbami. Vše má své příčiny a následky, jenomže jsou nepostižitelné, nespočítatelné a nepředvídatelné. Podstatou světa nejsou jednoduché řetězce příčin a následků, podřízené prostým zákonům, a proto se opakující a také vratné, nýbrž chaos, sice jaksi (nevíme a nedozvíme se jak) podmíněný, ale ze své podstaty nepředvídatelný, neopakovatelný a nevratný. Staré přírodní zákony Newtonova univerza tím nejsou samozřejmě popřeny, jen je vymezena jejich platnost pouze pro určité stabilnější stavy, skutečné nebo myšlené, které ale nejsou podstatou světa, spíše „výjimkou“.

To je jeden podstatný bod, v němž se staré rozdíly mezi přírodními a společenskými vědami stírají. Druhým – možná ještě důležitějším – je smytí veřejné hanby společenských věd, jejich subjektivitu. Nejde o to, že bychom konečně dosáhli vznešené objektivitu fyziků, naopak, to oni se přiblížili k nám, když konstatovali, že ideál skutečné objektivitu není ani ve fyzice možný, protože – jak ukázala už Einsteinova teorie relativity a pak zejména kvantová fyzika – pozorující subjekt je vždy jaksi obsažen v pozorovaném objektu, měřící v měřeném. V debatách okolo Velkého třesku se také často argumentuje *anthropickým principem*, podezřením, že v našich snahách o představení si nepředstavitelného se příliš snažíme o to, aby výsledný obraz odpovídal tomu, co můžeme svými přístroji pozorovat, že vesmír jaksi „polidštujeme“.

Toto nečekané *setkání třetího druhu* přírodních a společenských věd vede u značné části *new science* (uvádím jen dvě slavná jména, fyzika Ilju Prigogina nebo u nás dobře známého sociobiologa Edwarda Wilsona) ke stále stoupajícímu zájmu o společenské vědy. Tito vědci, zklamání kultem objektivitu, se stále více obracejí na společenské vědy s nadějí, že tu najdou nějaké podněty pro to, jak zacházet se subjektivitou, neurčitostí a chaosem.

Jsme zřejmě před revoluční změnou paradigmatu. Stále sice ještě vládne staré

pozitivisticko-mechanistické paradigma newtonovsko-darwinovského univerza, většina myslících, a ne pouze experimentujících vědců mu však již nevěří, pokládají ho více či méně za mytologii. Při životě je drženo jen inercií. Čeká se na jednu překvapivou a novou myšlenku nebo vůbec na nějaký velký tvůrčí čin, který vždy byl roznětkou všech revolucí ve vědě.

Jisté je – přes všechny ty pochybnosti, o nichž jsme tu mluvili – že i po zhroucení mechanisticko-objektivistické vědy je možno dělat historii jako vědu na takovém myšlenkovém (nebo jinak, populárně řečeno, „teoretickém“) základu, který je plně kompatibilní, ne-li totožný, s přírodními vědami. Není asi třeba začínat budovat nějaký „teoretický systém“, tak oblíbený u pozitivistů, postačí jistě, když budeme o své vědě uvažovat a hlavně si všimnout myšlenkového světa okolo sebe. Rajská nudistická nevinnost pozitivistů a vůbec evropského „bílého muže“, je přece dávnou minulostí, po dvou a málem třech světových válkách, po Osvětimi, po Srebrenici a konec konců i po loňském 11. září už nikdo není nevinný. Musíme přijmout odpovědnost za svět nejenom jako občané, ale i jako vědci. Příběhy, které vyprávíme svému kmeni při večerních ohních, by na ní měly být postaveny.

To je ovšem na jednom každém, není možné nikomu nic předepisovat. Tato výzva by neměla být chápána jako doporučení psát dějiny podle nějakých abstraktních teorií nebo závazných tzv. „metod“. To historikové naštěstí nikdy nedělali. Henri Granet, velký francouzský sinolog říkal, že metoda je cesta, kterou jsme při své práci prošli. My historikové nejsme teoretikové, jako třeba fyzici, lišíme se v tomto ohledu jen nepodstatně od literátů. Tak jako na román nemůže existovat kuchařka, nemůže existovat ani na dějiny.

To, co by si měl historik zapsat dnes do svého slabikáře – třeba pod písmenem B – je pouze tato asi nesporná poučka: objektivita a vědeckost historika není v hodnotové a jiné neutralnosti, není v tom, že prostince a nevinně nemyslí. Naopak, to právě je jeho objektivita, vědce z něho dělá myšlení daleko přes meze jeho domnělých fakt. Jeho povinností je produkovat smysly a ne faktografické bezesmysly. Můžeme si tedy napsat: *faktopisci nejsou dějepisci*.

PhDr. Dušan TŘEŠTÍK (nar. 1933) se zabývá českými dějinami raného středověku, ale také podstatou a předpoklady historikovy práce a jeho poznání. Tento text je upraveným záznamem přednášky proslovené na Katolické teologické fakultě UK